
Egy listatörténet mámora: Ars memorativa a közép-európai művelődésben¹

„Cum quidam eius Psalterium vetustum et dilaceratum eriperet, et novum retailare vellet, noluit seque huic assuetum dixit: Nam localis memoria multum valet, et ego – dixit – meam memoriam localem in bibliae translatione nova corrupti, ita ut illam localem memoriam turbaverim.”

Luther Márton²

A közép-kelet-európai tudományosság hírhedt megkésetttségéről beszélni aligha lehet a régi memóriatanok feltárását illetően. A 2000-es években meginduló nemzetközi textológiai feltárásokhoz a visegrádi országok kutatóműhelyei is korán betársultak, világszinten jegyzett kötetekben jelentek meg késő középkori magyar, cseh vagy lengyel gyűjtemények emlékezetképét vizsgáló írások. 2016-ban *Lucie Doležalová*, *Kiss Farkas Gábor* és *Rafał Wójcik* kritikai kiadásokat és elméleti reflexiókat tartalmazó közös kötettel jelentkeztek, amely a kutatócsoport korábbi kiadványaihoz hasonlóan az egyes szövegelemek tüzetes olvasatából bontja ki a régi memória kultúra közép-európai történetét.³

Az *Előszóban* Kiss Farkas Gábor filológiai kérdésként veti fel a témát: noha létezett egy jól körülhatárolható szabályrendszere az *ars memorativának*, (9.) a techné az antikvitás óta szövegváltozatokban létezik, ezért az általános ismertető is az értelmező keret változására összpontosít. A XII. századra az emlékezés gyakorlata szorosan összekapcsolódott a magánkegyességi olvasással és a világ szemiológiai interpretációjával, majd a

---

1 A tanulmány megírását a Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoport (Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet) NKFI/OTKAK112335 pályázata támogatta.

2 *The Art of Memory in Late Medieval Central Europe. (Czech lands, Hungary, Poland)*, szerk. Farkas Gábor Kiss, Bp., L' Harmattan, 2016, 112.

3 Lásd például: *The Charm of a List: From the Sumerians to Computerised Data Processing*, szerk. Lucie DOLEŽALOVÁ, Cambridge, Cambridge Scholar Publishing, 2009, *Strategies of Remembrance: From Pindar to Hölderlin*, szerk. Lucie DOLEŽALOVÁ, Cambridge, Cambridge Scholar Publishing, 2009.

kompozícióba rendezett jelek az ismeretek tagolásának általános elméleté-
ként lépett fel. (13.) Az ars memorativa kiterjedtsége miatt Kiss Farkas Gá-
bor a sematikusnak ható szabálygyűjteményeket a korabeli képzelet lehet-
ségei határait kijelölő kognitív mintázatként értelmezi: „hiába hasonlítanak
a szövegekből kiolvasható mnemotechnikák egymáshoz, az asszociációs
módszerek sokfélesége azt mutatja, hogy az átlagos XV. századi pap képze-
lete sokkal élénkebb lehetett, mint ahogyan mi azt feltételeznénk.” (14.) A
historiográfiai áttekintés az általánosítások mellett az ars memorativa törté-
netének szaggatottságára, és egymással párhuzamos, de eltérő pedagógiai,
kegyességi vagy enciklopédikus felhasználási lehetőségeire is utal: példá-
ul a XV. század végén Itáliában hermetikus emlékezetfelfogások kezdtek
kialakulni, viszont Kelet-Közép-Európában a monasztikus hagyományból
ismert memória mesterségek és a lullista szellemi törekvések szimbiózisban
éltek egymással.

Az információkban gazdag történeti felvezetés és általános meghatá-
rozási törekvések ellenére az olvasás és emlékezet történeti-antropológiai
összekötöttsége alaposabb kifejtést igényelt volna. Noha a szerző jól ér-
zékelte, hogy az ismeretfelidézés inkább *elocutiora*, mintsem inventióra
koncentráló XV. századi elméletei döntően meghatározták a késő középkori
szöveghasználatot, az elemzés ezen a pontján Kiss Farkas Gábor nem kap-
csolja be a szövegértés és írás dinamizmusában a tudati *helyekre* használt
szöveghordozó trópusokat (pl. viasztábla, könyvlap, florilegium, metszet,
enciklopédia). Ezek a kora középkori teológiai kommentárokból is előfor-
duló metaforák azért szorultak volna már az irodalomtörténetet tematizáló
fejezetek előtt egy összetettebb magyarázatra, mert az elme képalkotó tevé-
kenysége során nem választották el egymástól a képzetet, képalkotást és a
fizikailag felfogható képet, ezért a hordozónak kulcsszerepe van a felidézés
hatékonyágában.⁴ Az ars memorativa kiterjedt *szóbeli* használata ráadásul
a kötetben szereplő elemzések tanulsága szerint elkülöníthetetlen a közép-
kori írásbeliségtől, és még a non-verbális praxisok (kézfejhez, kockázáshoz,
sakkhoz, oltárhoz, emberi test részéhez kapcsolt nyelvi jelek), vagy élőszó-

⁴ Paolo ROSSI, *Logic and the Art of Memory. The Quest for an Universal Language*, London, 1983, Continuum, 1-29. Mary CARRUTHERS, *Theoretical memoria in Commentary and Practice = The Rhetoric of Cicero in Its Medieval and Early Renaissance Commentary Tradition*, szerk. Virginia COX, John O. WARD, Leiden, Brill, 2006, 215. Jörg Jochen BERNS, *Umrüstung der Mnemotechnik im Kontext von Reformation und Gutenbergs Erfindung = Ars memorativa: Zur kulturgeschichtlichen Bedeutung der Gedächtniskunst 1400-1750 (Frühe Neuzeit, Band 15*, szerk. Jörg Jochen BERNS, Wolfgang NEUBER, Tübingen, Niemeyer, 1994, 43. Karl A.E. ENENKEL, Wolfgang NEUBER, *Einleitung, = Cognition And The Book Typologies of Formal Organisation of Knowledge in the Printed Book of the Early Modern Period*. szerk.: Karl A.E. ENENKEL, Wolfgang NEUBER, Leiden, Brill, 2005, 1-5.

hoz kötődő irodalmi műfajok (prédikáció, imák, világi versek, mnemotechnikai bibliák, bibliai passzusok, stb. recitálása) esetében is a másodlagos leképezéshez hasonlítják a befogadott tapasztalatokat.

Az író tábla metafora az ars memorativa diskurzusokra is kiterjeszhető: az emlékeztetési munkák lejegyzésből, másolásból, kompilációból vagy átültetésből kirajzolódó *értésmódok* is a fogalmak, gondolatok és nyelvi jelölők cseréjéből jönnek létre.⁵ Az olvasástörténeti horizontot elhagyásával viszont a kötet egészében nem képződik meg az időrendben közölt kelet-közép-európai elméleti szövegeknek egy átfogó imaginációtörténeti narratívája, pedig az egyes magyarázó tanulmányok képesek a *filológiai leírás eredményeit dinamizálva* kifejtetni a befogadás, szövegértelmezés, és meditációs képolvasás helyileg meghatározó irodalomelméleti, művelődéstörténeti és reprezentációelméleti kérdéseit.

A fejezetek közül elsőként Lucie Doležalová Csehországot vizsgáló írása szerepel. A tanulmányban vörös fonalként húzódik végig a huszita mozgalom irodalomra gyakorolt, kétértelmű hatása: egyrészt a háborús pusztítások keresztbe törték a középkori szellemi élet működését, másrészt a száműzetésbe kényszerülő katolikus értelmiségi és a képelőhívás morális hozadékait kereső Husz János-követők egy többszólamú emlékezet diskurzust hoztak létre. Az értelmezői gyakorlatok sokfélesége világszinten példátlan (59.), ugyanis a szakirodalom hagyományosan Erasmus esszéihez köti a memóriatanok megingását.⁶ Doležalová viszont a következtetlen másolási-és kompilációs praxis, ortográfiai hibák, logikailag problémás érvelések nagy száma miatt az eltérő attitűdű szövegemlékeket inkább mennyiségileg reprodukált kollekciónak tekinti, minthogy egy aktív memória kultúrának lennének a látletelei (31.) Az emlékezés ugyanis a cseh földön keletkezett értekezések többségében másodlagos szempontként van jelen, és a tematikus munkák is inkább egy általános odafigyelést igénylő passzív erőként vagy kiegészítő tudásformaként láttatják a memóriát. Például az első Csehországban keletkezett huszita memória értekezésben (*Nam secundum commentatores in libro de memoria et reminiscencia*) az olvasás elsajátításához hasonlóan a képelőhívás gyakorlati hasznát szorgalmazza, Matouš Beran átírta a helyekhez mesterségesen rendelt képek és a szemlélés közben beáramló képi információ gyakori keveréséből következő tévedések elkerülésének az üdvözítő hatására figyelmeztet, Prágai Márton és későbbi kompilátorai inkább

---

5 ROSSI, *i. m.*, xxv.

6 Jan Michel MASSING, *From Manuscript to Engravings. Late Medieval Mnemonic Bibles = Ars memorativa... i. m.*, 115.

dialektikai szövegekre támaszkodva⁷ a galénoszi nedvkórtan szemszögből adnak életvezetési tanácsokat. A gyakorlatra ösztönző olműci karthauziak eddig feltárt fragmentumai között (56, 58.) pedig egyaránt megtalálhatóak a mesterséges memória hasznalapú fejlesztése és elutasítása is. A *De modulo studendi* például óvva int az ars memoratívától, mert a szellemi erő kifejtés babonákhoz hasonló élettani hatást gyakorol a fejre. (57.)

Noha Doležalová nagyon szerénynek tartja az eddig feltárt elméleti szövegeket, a szabálygyűjtemények és képzelőerőre erősen támaszkodó prédikációk egymás mellé helyezése, a magukat retorikaellenesnek valló husziták szövegeiből kiolvasható enargeiák, a devotio moderna kérdését megnyitó hüpotüposziszok önmagukban elég bizonyítékot adnak az ars memorativa aktív használatára, még ha Csehország Nyugat-Európához vagy Lengyelországhoz képest kevesebb épen fennmaradt forrásanyaggal is büszkélkedhet. A fejezetben bemutatott példákat nézve egyetérték a szerző végső, további munkára és szövegolvasatokra buzdító konklúziójával is: „miközben a husziták nyíltan elleneztek a bálványokat (icon) és a képeket (image) egy saját nehézkes és körmönfont vizuális propagandát hoztak létre, amely könnyen hozzákapcsolható az ars memoratívához.” (64.)

A foghíjas cseh állományhoz képest Lengyelország már a X. századból is tud ars memorativa emlékeket felmutatni (65.), ezért Rafał Wójcik másodikként szereplő cikke a teljes középkori összefüggésháló áttekintése helyett csupán a XV. századi művelődéstörténeti kontextusokat rajzolja fel. A szöveg felütéséből megtudjuk, hogy a XV. századi lengyel ars memorativa diskurzusok több szállal kötődnek a korabeli oktatáshoz: a Krakkói Egyetem megerősödésével külföldi nyomtatványokból és kódexekből kimásolt antik és kortárs emlékezetssabályok, retorikai kézikönyvek, (memória tanok felől olvasott) antik szépirodalmi munkák, valamint populáris kegyességi műfajok sokasága árasztotta el a régiót. Habár a szövegekből kiolvasható tudásgyűjtő modelleket mind az egyetemen tanuló diákok, mind pedig a domonkos és ferences szerzetesrendek használták, a leghathatósabb kulturális példákat mindkét csoport számára a nemzetközi hírű vendégoktatók jelenthették (Conrad Celtus, Thomas Murner, Johannes Cusanus, Jacobus Publicius).

A művek formájába rögzített kurzusok izgalmas képet festenek a korabeli szellemi életéről. Míg Publicius homályosságokban gazdag kézikönyve elegyíti a tudati helyek lullista olvasatát a középkori dialektikai hagyományból ismert

---

7 A dialektika és retorika összefüggéséről, lásd: Mary CARRUTHERS, Jan M. ZIOLKOWSKI, *General Introduction = The Medieval Craft of Memory: An Anthology of Texts and Pictures*, szerk. Mary CARRUTHERS, Jan M. ZIOLKOWSKI, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2002, 14.

képepalkotó technikákkal, addig Celsus értekezésében sokkal erősebb törekvések figyelhetők meg az antik retorikai tankönyvek szövegű interpretációjára. Thomas Murner középkori szemiotikai rendszerekkel párbeszédbe álló, valószínűleg francia gyökerű *logica memorativa* játéka pedig a jezsuita műveltség számára évszázadokig meghatározó mintaként éltek tovább. (76.) Wójcik részletesen bemutatja a népszerű szövegkivonatok és diagrammok nyomatait és kézi másolatait is, majd a humanista színezetű teóriák továbbélését az obszerváns ferencesek tanító tevékenységében véli felfedezni. A rend észak-itáliai kötődése, és missziós elhivatottsága miatt sokan érdeklődtek a szerzetesek közül a szövegrendező elvek iránt, amiről több memóriakézikönyv is tanúskodik: Például a *Populus meus captivus ductus est...*(85), vagy az *Opusculum* (89) szoros olvasása alapján a ferencesek (1) a későközépkori technikai tudás, valamint (2) komplex, rész–egész viszonyok, jel és jelölt megkettőzöttségét állító írásrendszerek (a betű szószerinti, és képi értelme) dialektikai modelljét ötvöző technikákat hoznak létre. A *Populus meus captivus ductus est...-ben* a devotio moderna hatását mutató illusztrációk (Petrus von Rosenheim *Rationarium Evangelistarum*) emlékezetszervező struktúrákként lépnek fel, amelyeket a Biblia Pauperumok nyelvi visszafordításaként is lehet értelmezni.

Bár Wójcik nem fogalmaz meg expressis verbis állításokat a képek befogadástörténeti kérdéseiről, a szöveg végén érdekfeszítő példákban tanulmányozza a szöveghelyek és kegyképek között létesülő kapcsolatokat. *Wójcik* szerint a ferencesek körében a XIII. századig biztosan népszerű meditatív képolvasási technikák „hosszú tradícióra nyúlnak vissza, és még azokban az időkben is használták, amikor az emlékezettechnikának kevesebb jelentőséget tulajdonítottak és csupán az iskolai retorikaoktatásnak volt a része”. (106.)

Utolsóként a régi magyarországi emlékezetkultúra nyomai kerülnek mérlegre. Noha az esetlegesen fennmaradt ars memorativa szövegek a cseh vagy lengyel forrásgazdagsághoz képest elenyészőnek tűnnek, Kiss Farkas Gábor egy termékeny kapcsolatrendszeret vázol fel a külföldi mintákat követő szövegemlékek és az irodalomhasználat között. Például Francesc Eiximenis másolatban megőrzött, prédikációelméleti érdekelttségű értekezésében a locusokra használt könyv-metaforákat általános szövegszervező kategóriaként vizsgálja, vagy az *Ars et modus vitae contemplativa* néven emlegetett nyomtatványban Aquinói Szent Tamás allegorikus könyvtipológiájából bont ki egy kép-hely dialektikára épülő olvasásmódot. A szerző szerint az ősnymtatvány többi része is felfogható „*egy választékosan kidolgozott mnemotechnikai gyűjteményként*” (120.), ezért a kötet egy névtelen értekezésében (*Nota hanc figuram...*) tüzetesebben is megvizsgálja a korabeli elméletek által intencionált felidézési praxisokat. A kreatív és nagy

elméleti háttérrel mozgó elemzés érzékenyen tárja fel a meditatív olvasás jeleméleti, tematikus és történeti kérdéseit, ráirányítva a figyelmet a florilegium hagyomány szöveglétrehozásban játszott szerepére, valamint az eiximenisi *artes praedicandi* és *artes meditando* (sic!) közötti átfedésekre. A fejezet a külföldi szerzők nyomát is feltérképezi a magyarországi ars memorativa hagyományban: noha részletesen ismerteti Conrad Celtis krakkói humanista alfabetikus elméletének magyarországi fennmaradt változatait, a könyvtörténeti adatok elenyésző száma nem teszi lehetővé, hogy Kiss Farkas Gábor túl sok újdonságot tudjon hozzáadni Wójcik írásához.

A művelődéstörténeti digressziót követően a tanulmány szisztematikusan átvészi az *artes praedicandi* hitszónoklat megalkotásában és szóbeli felidőzésben játszott szerepét. A kötet és az írás tetőpontjaként Kiss Farkas Gábor Temesvári Pelbárt ferences szerzetes egy prédikációjában veszi szemügyre a gyakori akronimiákat, alfabetikus rendezőelvet, valamint a betű szimbolikus és fizikai jelentésének az egymásba fordítását. Az eltérő szó fogalmak kijátszása „további ösztönzést adhattak az isteni nyelv útjának a megkereséséhez, amely létrehozza a szavak és dolgok régi egységét” (159.)

Az írásban felsorakoztatott külföldi minták nem csupán a szövegek kulturális háttérét jelölik ki, hanem összegző érvényű megállapításokként is olvashatóak. Ez a szintetizálási kísérlet viszont felemásan illeszkedik a kötet felépítésébe: hiába érnek össze izgalmasan Kiss Farkas Gábor érvelésében a különböző retorikatörténeti, olvasáselméleti, irodalomtörténeti, művelődéstörténeti szálak, az általános fogalmakhoz a magyar adaptáció torzító tükrén keresztül nyerünk betekintést. Konklúzió híján pedig nincs lehetőség kiemelni a tanulmányokban külön-külön megfogalmazott közép-európai sajátosságokat, helyett Lucie Doležalová, Kiss Farkas Gábor és Rafał Wójcik részletekbe menő szövegelemzéseit egy középkori enciklopédizmust idéző linkrendszer hoznak létre egymás között.

A kötet viszont egységes elbeszélői keret nélkül is szemléletformálóan hat a hazai szaktudományokra és nemzetközi memória kutatásokra, hiszen a könyvtörténeti forrásoknak mind a kommentárokból megmutatott kulturális összefüggései, mind pedig a tanulmányokban olvasható értelmezések létrehoznak egy lokális sajátosságokat korábbi kutatásoknál árnyaltabban figyelembe vevő, reflexív párbeszédet tudás, jelentés, anyagi kultúra és irodalom között.

The Art of Memory in Late Medieval Central Europe. (Czech lands, Hungary, Poland), (Egy listatörténet mámore: Ars memorativa a középkor-európai művelődésben) szerk. Farkas Gábor Kiss, Budapest, L' Harmattan, 2016. 350 o.

Papp Sára Írisz